

The Functions of Reason in Islamic Jurisprudence and Ethics

Javad Gholamrezaei,¹ Sayeda Zainab Soltani,² Ali Rajabzadeh³

Article info	Abstract
DOI: 10.30470/ER.2024.1987926.1 188	There are different approaches in Islamic ethics, one of which deals with the ethics of narrations (of hadiths); the latter itself follows two approaches: narrating moral hadiths and the jurisprudence of ethics. The jurisprudence of ethics uses the methodology of inferencing to discuss analyze and the problems and basics of ethical concepts and propositions. The presence of reason in jurisprudence and ethics takes place in two forms: instrumental (reason as a means of argument) and sourceful (reason as the source of argument); the instrumental reason deals with the analysis of moral narrative (hadith) texts, and the sourceful reason is considered as a source on par with narration in the jurisprudence of ethics. The precise explanation of the presence of this reason and its functions in the jurisprudence of ethics is one of the essential issues of this discipline which the present study has investigated, using a descriptive-analytical method of research. The results indicate that the sourceful reason in the jurisprudence of ethics is mostly about the basics and generalities of ethics as well as about sub-issues. The author explains the way in which the sourceful reason is used in the jurisprudence of ethics to the researchers of this field; in addition to explaining the functions of this reason, examples of its use in the jurisprudence of ethics are presented. Some functions of the sourceful reason in the jurisprudence of ethics are as follows: perception of moral principles and generalities, correcting errors caused by misunderstanding of ethical knowledge, stating the branches and examples of ethical rules, determining rules in the absence of moral texts, coordinating and regulating jurisprudence and ethics. Keywords: Intellect, morality, rationality, moral ruling, jurisprudence and ethics.
Original Article	
Submission History: Received: 19/12/2023 Revised: 19/01/2024 Accepted: 02/02/2024 Published: 05/04/2024	
Authors' Contribution: 1. Javad Gholamrezaei: responsible author, main idea developer of the article, responsible for correspondence with the publication, data collection, initial and final writing of the article, analysis and criticism, corrections of the article. 2. Sayeda Zainab Soltani: participation in data collection, participation in the final writing of the article, editor of the article 3. Ali Rajabzadeh: reading and final approval of the article.	
Conflict of Interests: The authors declare no conflict of interest.	

1. **Corresponding author**, Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Theology and Islamic Studies, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. javad.gh313@aut.ac.ir.
2. PhD student, Islamic philosophy and theology, Imam Sadegh University, Women Campus, Tehran, Iran. sz.soltani313@gmail.com
3. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. alirajabzadeh@aut.ac.ir.

Introduction

Analyzing and explaining the functions of reason in Islamic ethics provides the basis for the development of this science and especially the development of the moral jurisprudence approach in Islamic ethics; also, paying attention to these kinds of functions of the mind will lead to deepening the concepts and moral propositions and their development. The functions of reason in the approach of moral jurisprudence can be examined from two aspects; firstly, the role of reason is sourceful, which means a source by which to outline the general topics of Islamic ethics. In this assumption, reason is used independently and at the level of quoting a source for rules and general moral issues. The second function is the instrumental role of reason in moral jurisprudence, in which case reason is used as a tool for the analysis of narrative texts; in the latter assumption, reason is not equivalent to narration and has only an objective purpose. On the other hand, sometimes reason has a posterior approach in Islamic ethics, which examines the function of reason in the works of Islamic ethics, and sometimes reason has a prior approach and proposes a new plan in the science of Islamic ethics. What is paid attention to in this research is the investigation of the role of the sourceful reason with an apriori approach. Therefore, reason in the science of Islamic ethics sometimes does not pay attention to moral texts in an independent way, and it raises broad issues in the field of Islamic ethics, and directly plays a role in achieving moral judgment, as well as in coordinating the issues of the approach of jurisprudence and ethics in Islamic ethics. It represents and provides the ground for excellence and consistent growth of Islamic ethics in a rational form among other sciences.

1. Understanding the Generalities, Foundations and Judgments of Moral Cases

Intellect has the ability to understand the good and bad of some actions on its own, that is, the intellect itself has the ability to understand the good and bad of attributes and actions without external help. In fact, beauty and ugliness is a real thing that is not subject to contract and it is one of the second senses that the human role is only pure perception, which is reflected in our rational faculty after rational reflection and weighing between the desired action and the perfect. Therefore, moral rules have fixed and absolute criteria and are not variable or relative.

2. Decontamination of Moral Epistemological Misunderstanding

In this function, reason tries to help the moral jurist to provide a correct understanding of the sources of narration for the moral addressees and prevent them from making mistakes due to the wrong understanding of moral concepts. In this regard, the ethical mujtahid should note that the moral narrative knowledge should not go beyond the rational limits so that the intellect takes a stand against it.

3. Identifying Examples of Moral Statements

Subdividing the branches and examples of moral rules from generalities by the mujtahid of moral jurisprudence is a reflection of his inferencing power. In this regard, in addition to recognizing moral generalities, the intellect also has the ability to understand moral examples and details.

4. Determining the Moral Judgment in Cases Where There Is No Narrative Reason

In some cases, it is possible that the moral obligation for the Muslim obligee (mukallaḥ) is not specified by the transfer order of the hadith and there is no transfer order regarding some religious duties. In such a situation, the mujtahid of ethical jurisprudence determines the ethical rule for the obligee by paying attention to reason and taking into account rational rules.

5. The effect of Rational Rules in the Discovery of Ethical Rules

Ethical mujtahid understands the criteria of narrated rules by taking care of his intellect and understands the merits and demerits of them. Some of these criteria have an ethical aspect, which he calls moral criteria. Sometimes these criteria are general and sometimes, particular. Therefore, the criterion of judgment is always expediency and corruption, which follows from the fact that this expediency and corruption in moral judgments is the goodness and ugliness of things that the intellect perceives.

6. Coordination and Systematization of Ethics

One of the functions of reason in any science, including the science of ethics, is to help its systematization. this function is general and not specific to ethics.

Conclusion

The presence of reason in the course of inferring moral rules in ethical jurisprudence is both precise and diverse; the mujtahid of ethical jurisprudence tries to document and regulate this presence in order to help reduce the deviation and shortcomings of Islamic ethics. The presence of reason in ethical jurisprudence can be expressed in two general forms: instrumental and sourceful. The instrumental reason in ethical jurisprudence is a tool at the disposal of ethical jurisprudents to seek help from moral reasoning in the face of moral narrative texts and conflicts between moral narrative texts. However, the sourceful reason in ethical jurisprudence enjoys a higher position than the instrumental one, and in this assumption, reason is a source and is at the level of transfer. In order to investigate the presence of this reason in the process of inferencing moral rules, first the possibility of understanding morality by reason should be investigated; then, we can talk about the presence of reason in the process of deriving moral judgments. and these criteria are made by recognizing the intellect and its appropriateness with the

desired perfection; moral propositions include goodness and ugliness, and the intellect has the ability to perceive them. In the next step, it is time to examine the functions of the sourceful reason in ethical jurisprudence. The presence of the sourceful reason in ethical jurisprudence is broad and extensive, and the future research should aim to highlight and systematize this presence. The functions of the sourceful reason in moral jurisprudence can be seen mostly in achieving moral judgments and fundamental issues of ethics, which include: understanding the generality of moral judgments, correcting the misunderstanding of moral judgments, recognizing examples of moral judgments, determining judgments in the absence of moral texts, presence of intellectual independence and non-independence in determining moral rules, and coordination and regulation of moral jurisprudence.

References

The Holy Quran

- Abolqasemzadeh, Majid. (1398 SH). "Fundamentalism in Ethics From Ayatollah Javadi Amoli's Point of View". *Revelation Ethics*. 1 (17): 26-6. [In Persian]
- Ansari, Murtaḍā bin Mohammad Amin. (1426 AH). *Fundamental Benefits*. Tehran: Shams Tabrizi, first edition. [In Arabic]
- Bojunordi, Hassan. (1379SH). *Muntaba al-Usul*. Tehran: Institute for organizing and publishing the works of Imam Khomeini. Aruj publishing house, first edition. [In Arabic]
- Basri Mu'tazili, Abul al-Hossein. (n.d.). *Al-Mutamad in the Principles of Jurisprudence*. Beirut: Dar al-Kitab al-Alamiya. [In Arabic]
- A group of writers. (1385 SH). *Bibliography of Islamic Ethics* (Analytical report on the legacy of schools of Islamic ethics). Qom: Islamic Propaganda Office, Deputy Research Assistant, Research Institute of Islamic Sciences and Culture, first edition. [In Persian]
- Javadi Amoli, Abdullah. (1386 SH). *Human Expectation From Religion*. Qom: Isra Publishing Center, 4th edition. [In Persian]
- Javadi Amoli, Abdullah. (1377SH). *Philosophy of Human Rights*. Qom: Israa. [In Persian]
- Javadi Amoli, Abdullah. (1381SH). *Theology*. Qom: Esra, first edition. [In Persian]
- Javadi Amoli, Abdullah (1391 SH). *The Flourishing of Intellect in the Light of Hosseini's Movement*. Qom: Isrā. [In Persian]
- Javadi Amoli, Abdullah (1398 SH). *A Lesson on the Interpretation of the Holy Quran in the Grand Mosque of Qom*. Faqahat School website, Retrieved on 5 Sep. 2019 SH from: <https://www.eshia.ir/> [In Persian]
- Haeri Yazdi, Mahdi. (1384 SH). *Explorations of Theoretical Wisdom*, Tehran: Hikmat and Philosophy Research Institute of Iran. [In Persian]
- Rashad, Ali Akbar. (1385 SH). "The Range Of Function And Application Of Reason In Understanding and Realizing Religion". *Journal of Jurisprudence and Law*. (8). [In Persian]
- Shirazi, Sadr al-Din Muhammad, (Molla Sadra). (1382 SH). *The Transcendent Philosophy of the Four Journeys of the Intellect* (Hikmat al-muta'aliya fi-l-asfar al-arba'a). Correction: Reza Akbarian. Tehran: Sadra Islamic Wisdom Foundation. [In Arabic]
- Tabatabaei, Seyyed Mohammad Hossein (1417AH). *Al-Mizān in Tafsir al-Qur'an*. Qom: Islamic Publications Office of Qom Seminary Society of Teachers, fifth edition. [In Arabic]
- Tabarsi, Fazl bin Hasan. (1372SH). *Al-Bayan Assembly in Tafsir al-Qur'an*. Tehran: Nasser Khosrow, third edition. [In Arabic]

- Alamzade Nouri, Mohammad (1400 SH). *Moral Jurisprudence*. (Introduction to Ijtihadi and Inferential Ethics), Qom: Kholaq, first edition. [In Persian]
- Gholamrezaei, Javad. (1400 SH). "Acquiring Virtues and Avoiding Moral Vices from the Point of View of Jurisprudence". *Hud* 2 (2): 111-131.. [In Persian]
- Gholamrezaei, Javad; Arafī, Alireza; Soltani, Seyyed Zainab. (1402 SH). "The Mutual Influence of Jurisprudence and Ethics in Order to Establish the Knowledge of Jurisprudence and Ethics". *Revelation Ethics*, 13 (26): 151-184. [In Persian]
- Qumashī, Sa'īd. (1380SH). "Fields of using reason in Shia jurisprudence". *Stoicism* (4). [In Persian]
- _____. (1386SH). *The Place of Reason in Deriving Rulings*. Qom: Research Institute of Islamic Sciences and Culture, first edition. [In Persian]
- Caplestone, Frederick Charles (1393 SH). *A History of Philosophy*. Translated by: Seyyed Jalaluddin Mojtavavī. Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
- Mohagheg Damad, Seyyed Mustafa (1381SH). *Discussions on the Principles of Jurisprudence*. Tehran: Islamic Sciences Publishing Center, 10th edition. [In Persian]
- Misbah Yazdi, Mohammad Taghi. (1381SH). *Moral Philosophy*. Researched and written by Ahmad Hossein Sharifi, Qom: Islamic Propaganda Organization International Publishing Company, first edition. [In Persian]
- Misbah Yazdi, Mohammad Taghi. (1391 SH). *Ethics in the Qur'an*. Research and writing: Mohammad Hossein Eskandari, Qom: Imam Khomeini Research Institute, first edition. [In Persian]
- Mazaheri Saif, Hamidreza. (1383SH). *Vacancies in Jurisprudence and Ethics*. Review book magazine. (33). [In Persian]
- Mirzai Qomi, Abu al-Qasim bin Muhammad Hasan (1363 SH). *Laws of Usul*. Tehran: School of Islamic Studies. [In Arabic]
- Vahid Behbahani, Mohammad Baqir bin Mohammad Akmal. (1415AH). *The Benefits of al-Ha'ariyyah*. Qom: Jamal al-Fakr al-Islami, first edition. [In Arabic]
- Velāi, 'Isā. (1384 SH). *Descriptive Dictionary of Basic Terms*. Tehran: Nei Publishing House, 4th edition. [In Persian]

کارکردهای عقل در فقه الاخلاق اسلامی

جواد غلامرضائی^۱، سیده زینب سلطانی^۲، علی رجبزاده^۳

اطلاعات مقاله	چکیده
DOI: 10.30470/ER.2024.1987926.1188	تحلیل کارکردهای عقل در اخلاق اسلامی و رویکرد فقه اخلاقی این علم سبب رشد و تعالی اخلاق اسلامی می‌گردد. کارکردهای عقل در علم اخلاق اسلامی گاهی به نحو ابزاری است که در منابع نقلی کاربرد دارد و گاهی نیز به نحو مستقل است که از حکم عقل مستقل برای بهره‌مندی در احکام و مباحث کلان علم اخلاق استفاده می‌شود. توجه به این نوع از کارکردهای عقل زمینه عمق‌بخشی به مفاهیم و گزاره‌های اخلاقی را فراهم خواهد کرد. هدف پژوهش پیش‌رو ضرورت نحوه به‌کارگیری عقل در اخلاق اسلامی به نحو مستقل است. برای رسیدن به این هدف از روش توصیفی - تحلیلی بهره گرفته شده است. به همین جهت به تحلیل نقش‌های مختلف عقل مستقل در تعیین احکام اخلاقی و همچنین به نقش عقل مستقل در مسائل کلان اخلاق و تنسيق آن اشاره شده و نمونه‌هایی از به‌کارگیری آن نیز در علم اخلاق اسلامی ارائه شده است که برخی از نتایج کارکرد عقل مستقل در اخلاق اسلامی بدین شرح است: کشف علل و حکم احکام اخلاقی، کشف قواعد عام اخلاقی به منظور کشف احکام موارد جزئی، تحلیل موضوعات احکام اخلاقی و تشخیص مصادیق موضوعات اخلاقی، مشارکت در تنسيق علم اخلاق، تعیین حکم اخلاقی در موارد خلاء حکم. واژه‌های کلیدی: عقل، اخلاق، عقل مستقل، حکم اخلاقی، تنسيق اخلاق.
مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۲۸ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۲/۱۰/۲۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۱۳ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۱/۱۷	
نقش نویسندگان جواد غلامرضائی: نویسنده مسئول، ایده-پرداز اصلی مقاله، مسئول مکاتبات با نشریه، جمع‌آوری داده‌ها، نگارش اولیه و نهایی مقاله، تحلیل و نقادی، انجام اصلاحات مقاله. سیده زینب سلطانی: مشارکت در جمع-آوری داده‌ها، مشارکت در نگارش نهایی مقاله، ویرایش مقاله. علی رجبزاده: خوانش و تأیید نهایی مقاله.	
تعارض منافع این مقاله تعارض منافع ندارد.	

۱. نویسنده مسئول، استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

javad.gh313@aut.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری، فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه امام صادق علیه السلام پردیس خواهران، تهران، ایران.

sz.soltani313@gmail.com

۳. استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران، alirajabzadeh@aut.ac.ir

مقدمه

تحلیل و تبیین کارکردهای عقل در اخلاق اسلامی زمینه رشد این علم، به خصوص رشد رویکرد فقه اخلاقی، را در اخلاق اسلامی بیش از پیش فراهم می نماید. همچنین توجه به این نوع از کارکردها زمینه عمق بخشی به مفاهیم و گزاره های اخلاقی را مساعد خواهد نمود. کارکردهای عقل در اخلاق اسلامی از دو جهت قابل بحث و بررسی است: اول نقش عقل مستقل به جهت منبع بودن و طرح مباحث کلی و فلسفی علم اخلاق اسلامی، در این فرض عقل به نحو مستقل، هم تراز و هم سطح نقل به عنوان یک منبع برای احکام و مسائل کلان اخلاقی کاربرد دارد؛ دوم به جهت نقش ابزاری عقل برای نقل است که در این فرض عقل به عنوان ابزاری برای نقل در تحلیل متون نقلی در اختیار نقل است. در این فرض عقل هم سطح نقل نبوده و فقط جنبه ابزای دارد. از سوی دیگر عقل در اخلاق اسلامی گاهی با رویکرد پسینی مورد تحلیل واقع می شود که به بررسی کارکرد عقل در آثار اخلاق اسلامی می پردازد و گاهی نیز با رویکرد پیشینی و توصیه ای مطرح می شود که طرح جدیدی را در علم اخلاق اسلامی مطرح نماید. آنچه در این پژوهش بدان توجه شده بررسی نقش عقل مستقل با رویکرد توصیه ای است. بنابراین عقل در علم اخلاق اسلامی گاهی به متن آیات و روایات به نحو مستقیم توجه ندارد و مطالب کلی را در حوزه اخلاق اسلامی مطرح می نماید و به نحو مستقل در دستیابی به حکم اخلاقی و همچنین در تسبیق و تنظیم مباحث علم اخلاق اسلامی حضور داشته و زمینه رشد منسجم این علم را در چارچوب عقلی در میان سایر علوم فراهم می نماید.

در خصوص پیشینه این مسئله در میان کتاب ها و مقاله ها اثری که به نحو خاص به این مسئله توجه داشته باشد، در جستجوی نگارنده یافت نشد؛ اما به نحو عام برخی از کتب و مقالات به این مسئله پرداخته اند، از جمله کتاب عقل در اخلاق از نظرگاه غزالی و هیوم، تألیف حسینعلی شیدان شید، کتاب فقه و عقل نوشته ابوالقاسم علی دوست و مقالات «گستره کارکرد و کاربرد عقل در تفهم و تحقق دین»، اثر علی اکبر رشاد، «رابطه عقل و اخلاق» علی ذکاوتی قراگزلو، «نقش و جایگاه عقل در اخلاق از منظر فارابی» از سمیه بلبلی قادیکلایی و حمید پارسانیا، «نگرش معرفت شناختی ملاصدرا و قاضی عبدالجبار به عقل در اخلاق» از رحیم دهقان سمیکانی. آثار یادشده به بخشی از کاربردها عقل و رابطه آن با اخلاق اشاره نموده اند، در حالی که تحقیق پیش رو تلاش نموده تمام کارکردهای عقل مستقل در اخلاق اسلامی را ذکر نماید و به تبیین و تشریح آن کارکردها در علم اخلاق اسلامی پردازد و الگوی مناسب برای کاربرد عقل در اخلاق در پیش روی محققان و دانش پژوهان اخلاق اسلامی قرار دهد.

۱. کارکردهای عقل به نحو مستقل در حوزه اخلاق

کارکردهای عقل در این حوزه مربوط به حکم اخلاقی و مسائل بنیادی علم اخلاق است که به نحو مستقل و بدون لحاظ متون نقلی، در نظر گرفته شده است.

۱-۱. درک مبانی، علل و حکم قضایای اخلاقی

از جمله کارکردهای عقل در علم اخلاق، درک مبانی قضایای اخلاقی است. همان گونه که در حکمت نظری مبانی قضایا به چند قضیه اولیه برمی گردد، در حکمت عملی نیز مبانی قضایا به قضیه مبانی حسن و قبح عقلی بر می گردد.^۱ توضیح این که عقل توانایی درک خوبی و بدی برخی از کارها را به تنهایی دارد؛ یعنی خود عقل درک حسن و قبح صفات و افعال را بدون استمداد و کمک از خارج دارد. در واقع حسن و قبح یک امر حقیقی است که قرارداددبردار نیست و از معقولات ثانی است که نقش انسان نسبت به آن فقط ادراک محض است که پس از تأمل عقلانی و سنجش میان فعل و کامل مطلوب در قوه عاقله ما منعکس می شود. از این رو احکام اخلاقی دارای ملاک های ثابت و مطلق هستند نه متغیر و نسبی. افعالی که در کمال و رشد انسانی در دستیابی به مطلوب تأثیر مثبت دارند، عمل حسن و خوب قلمداد می شوند و افعالی که مانع رشد و دستیابی به کمال انسانی است، کار قبیح و بد به شمار می آیند (مصباح یزدی، ۱۳۸۱، ص ۵۸). بنابراین حسن چیزی به خودی خود نیکو است. از این رو خداوند متعال به انجام آن فرمان می دهد و هم چنین زشتی کار بد در خود آن است، به همین دلیل خداوند متعال آن را نهی می کند. در میان اصولیون نسبت به این نکته اتفاق نظر است (بصری معتزلی، بی تا، ۲، ص ۳۱۵).

مطلب دیگر این است که با توجه به توانایی عقل در فهم حسن و قبح افعال و صفات، این درک به چند صورت است:

الف) در برخی مواد عقل خود به تنهایی نسبت به حسن و قبح داوری دارد، که بر سه قسم است: ۱. عقل چیزی را علت تامه می داند و حکم عقل به حسن و قبح به نحو علیت تامه است. ۲. عقل عناوینی را به نحو مقتضی درک می کند، بدین ترتیب که حسن و قبح به صورت مستقل توسط عقل ادراک می شود اما مُدرک، اقتضاء چیز دیگری دارد، مثل کذب که علی الاصول قبیح و صدق که علی الاصول حسن است. مگر در مواردی که استثناء از این دو می شود. ۳. عقل چیزی را به صورت لا اقتضاء درک می نماید، بدین نحو که حکم عقل نسبت به حسن و قبح لا اقتضاء است و بعد آن چیز با عناوین دیگر، اقتضاء حسن و قبح پیدا می کند؛ مثل ضرب که برای تأدیب، حسن است و برای تشفی قلب، قبیح است. شایان توجه است که در این سه قسم حکم عقل به حسن و قبح به شکل مستقل است؛ با این فرق که عقل در اولی به نحو علت تامه؛ در دومی، مقتضی را با ضمیمه عنوان دیگر علت تامه برای حسن و قبح می داند و در سومی ذات آن عنوان به خودی خود اقتضاء چیزی ندارد و با انضمام به چیز دیگری موضوع تام می شود و علت تامه برای حسن و قبح می گردد (ولائی، ۱۳۸۴، ص ۱۷۰؛ محقق داماد، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۱۳۸؛ غلامرضائی، ۱۴۰۰، ص ۱۱۵).

ب) عقل در مواردی مقدمات را از خود ندانسته و بر مبنای کشف شرع و بیان مصالح و حکمت ها توسط شرع داوری قطعی می کند، ولی این داوری قطعی نیز بر فرض این است که شارع بیانی داشته است؛ مانند آنجا که شرع بیان می کند که ترکیب نماز به این صورت آثاری دارد، ولی عقل توان فهم آثار را ندارد، اما چون شرع بیان می کند، عقل نیز حکم به حسن آن می دهد

۱. طبق نظریه مبنایابی در اخلاق، همان طور که در حکمت نظری مبانی قضایا به چند قضیه اصلی و اولیه بازمی گردد، در حکمت عملی نیز قضایای اخلاقی به یک قضیه مبانی و اصلی بر می گردد که آن حسن و قبح عقلی است. ر.ک: (ابوالقاسم زاده، ۱۳۹۸: ۱۳-۱۴).

یا به طور مثال شرع ربا را جنگ با خداوند متعال می داند و با توجه به بیان شرع، عقل حکم به قبیح آن می دهد. از این رو عقل موضوع و جهت تأثیر این عناوین را در غایت حکم نمی فهمد و از شرع دریافت می کند و با توجه به آنها حکم به حسن و قبیح می دهد.

اما در فرضی که شارع فقط اثر فعل را بیان کرده و حکم را بیان نکرده است و لذا حکمی وجود ندارد، از چند طریق می توان به حکم دست یافت. یک راه این است که شارع ملاک را برای مخاطب تبیین کند و سپس عقل با توجه به ملاک، حکم به حسن و قبیح می نماید و در این صورت حکم ایجاد می گردد (غلامرضائی، ۱۴۰۰، ص ۱۱۴-۱۱۵)؛ البته باید توجه داشت که حسن و قبیح عقلی در اصطلاح مشهور همان قسم (الف) است که عقل به تنهایی حسن و قبیح را درک می کند؛ اما قسم (ب) منشأ حکم از بیانی است که شارع در مصالح و حکمت ها داشته است؛ در حالی که شارع حکمی بیان نکرده است و عقل به کمک این بیان مصالح توسط شرع، حکم به حسن و قبیح اعمال از آن بیان شارع می کند. از این جهت حکم عقل مانند قسمت الف به نحو کامل مستقل نیست و فقط از این جهت که عقل حکم نهایی را بیان می کند ملحق به حسن و قبیح عقلی می گردد.

۱-۲. آسیب زدایی از خطاهای معرفت نقلی اخلاقی

رفع خطاهای ناشی از فهم نادرست معارف نقلی یکی از کارکردهای مهم عقل در علم اخلاق محسوب می گردد. عقل در این کارکرد تلاش می کند فهم و درک صحیحی از منابع نقلی برای مخاطبین ارائه دهد و آنها را از خطاهای ناشی از درک نادرست مفاهیم اخلاقی بازدارد. در نتیجه معرفت نقلی اخلاقی نباید از حدود عقلانی خارج شود به نحوی که عقل در مقابل آن موضع گیری کند؛ به عنوان مثال خطاب های دینی از سوی شارع مقدس در فرضی است که مخاطب آن جماعت عقلاست و از نیروی درک عقلانی برخوردار است و سرمایه اولیه ای به عنوان عقل برای دریافت حقایق نظری و عملی را دارد. با این فرض بیان صریح همه قرائن در بسیاری از موارد لازم نیست و به آن سرمایه اولیه اعتماد می گردد. از این رو فقیه اخلاقی در متون نقلی و عقلی در ضمن تلاش برای فهم این منابع باید التفاتی به دستاوردهای عقل مستقل نیز داشته باشد، تا استنباطات او با یافته های عقلانی مغایر نباشد و دچار تناقض گویی و ارائه نظامی متناقض نشود. باید توجه داشت که عقل مستقل در این فرض هم سطح نقل و در تراز آن است نه عقل ابزاری که مانند ابزاری در اختیار نقل بوده و هم سطح آن نیست. در نتیجه اگر فقیه اخلاقی از دلیل نقلی مخالف عقل باشد، بدون شک معتبر و قابل اعتماد نیست. عقل در این فرض وظیفه دارد این آسیب را از معرفت نقلی اخلاقی زایل نماید. چرا که شارع خود از زمره عقلا و خالق عقل است، از این رو اگر گزاره نقلی غیر عقلاانه و خلاف عقل بود باید کنار گذاشته شود.

۱-۳. تشخیص صغریات و مصادیق قضایای اخلاقی

عقل علاوه بر تشخیص کلیات اخلاقی، توانایی درک مصادیق و صغریات اخلاقی را نیز دارد. به عنوان مثال اگر عقل می گوید عدل حسن و خوب است و یا ظلم قبیح و بد است، توانایی تشخیص رفتارهای که براساس عدل و ظلم هست را نیز دارد (ر.ک.

رشاد، ۱۳۸۵، ص ۱۶). همچنین عقل مفاسد و مصالح احکام اخلاقی را درک می‌کند بدین نحو که اگر در صورت جمع بین یک حکم اخلاقی با حکم اخلاقی دیگر مصالح و مفاسدی وجود داشته باشد، عقل آن را متوجه شده و در صورت تراحم و تعارض بین آنها قابلیت تشخیص اولویت و رفع تراحم بین احکام اخلاقی را دارد. برای نمونه وقتی که پیغمبر خدا توسط افرادی ظالم و ستمگر تحت تعقیب است، هنگامی که این افراد از شما در مورد محل اختفای پیغمبر خدا سؤال می‌کنند در حالی که شما می‌دانید قصد قتل رسول خدا را دارند، آیا شما باید جای پنهان شدن او را به آنها بگویید؟ در این فرض اگر حکم اخلاقی مراعات گردد، حکم اهم دیگری که قتل نفس است، ضایع می‌گردد و قتل نفس نبی اتفاق خواهد افتاد. از این رو، عقل درمی‌یابد که در جهت رعایت و تحفظ بر حکم اهم باید حکم مهم را ترک نمود. در این صورت راستگویی به نحوی کمک و همراهی در کشتن پیامبر است که گناه بسیار بزرگ و از جمله کبائر به شمار می‌آید. بنابراین عقل مصالح و مفاسد مترتب بر احکام اخلاقی را درک می‌کند و بر اساس آنها نظام اهم و مهم و اولویت‌ها را شکل می‌دهد و بر همان مبنا حکم به حسن و قبح قضایای اخلاقی می‌دهد.

۱-۴. تعیین حکم اخلاقی در موارد خلأ حکم

در مواردی که برای وظیفه و تکلیف اخلاقی، حکم نقلی وجود نداشته باشد و مکلفین اخلاقی علم به حکم نقلی نداشته باشند، عقل با توجه به قواعد خود حکم اخلاقی را برای افراد مشخص می‌کند. شایان توجه است که تعیین حکم توسط عقل در مواردی که حکم مشخص نیست، در اخلاق بسیار بیشتر از احکام است؛ چرا که توافق بشری در اخلاق بسیار بیشتر از احکام است و علت آن نیز عقلی بودن بسیاری از احکام و گزاره‌های اخلاقی است.

نقش عقل در قلمرو اخلاق پر رنگ‌تر از قلمرو احکام است؛ زیرا جولان عقل در بخش عبادیات احکام محدود است و در بخش معاملات نیز مصرحات فراوانی وجود دارد؛ از همین رو وفاق میان آدمیان در حوزه اخلاق افزون‌تر از حوزه احکام و حقوق است (همان).

بنابراین حکم اخلاقی اغلب از منبع عقل و وجدان انسان نشأت می‌گیرد، اما در خصوص احکام دینی چنین نیست و در آنجا از منبع شریعت بهره گرفته می‌شود. از این رو، اختلاف میان ادیان گوناگون و همچنین میان دینداران و ملحدان بسیار فراوان است. از جمله موارد خلأ حکم اخلاقی و تعیین حکم توسط عقل می‌توان به مسائل مستحدثه‌ای اشاره نمود که در متون نقلی اخلاق آثاری ندارند و عقل برای این موضوعات با توجه به مبانی عقلی و ارجاع به کلیات و همچنین قرینه‌های نقلی، حکم اخلاقی را بیان می‌کند. برای نمونه در مسائل اخلاقی معاملات برخط مانند شفافیت، رانت و دسترسی خاص به اطلاعات و استفاده از نرم افزارها و برنامه‌های خاص مانند الگوریتم‌ها و... نص خاص و مصرح در متون نقلی وجود ندارد. این خلأ حکمی با عنایت به قواعد خاص عقلی و شاید برخی شواهد و قرینه‌های نقلی قابل جبران بوده به نحوی که عقل می‌تواند حکم اخلاقی را در این مسائل بیان کند. البته همه این موارد مشمول احکام کلی نقلی هستند، یعنی مصداقی برای کبریات اخلاقی نقلی به شمار می‌روند.

۱-۵. تقریر قواعد برای کشف حکم اخلاقی

عقل در جهت فهم و دست‌یابی به حکم اخلاقی قواعدی را تقریر و تبیین می‌نماید. البته همه این قواعد مختص به علم اخلاق نیست و در اکثر علوم دینی کاربرد دارند. برخی از این قواعد مانند قاعده حسن و قبح، قاعده شکر منعم، قاعده دفع ضرر محتمل و قاعده حق الطاعة و قواعدی از این دست است که عقل با کمک از این قواعد حکم اخلاقی را تعیین می‌کند و سپس با ضمیمه کردن قاعده ملازمه (انصاری، ۱۴۲۶: ۵۸۴، بجنوردی، ۱۳۷۹: ۲/۲۰۸) این حکم را به شرع منتسب می‌نماید؛ برای نمونه عقل در بخش اخلاق الهی برای اثبات محبت به خدای متعال از تبیین و تقریر قاعده عقلی بهره می‌برد. در این مثال عقل از قاعده شکر منعم و قاعده حق محبت منعم استفاده می‌کند و با توجه به این دو قاعده دو تقریر برای اثبات حسن محبت به خدای متعال بر بندگان بیان می‌کند:

الف. حُسن محبت به خدای متعال با توجه به قاعده شکر منعم: (۱) محبت از جمله مصادیق شکر است؛ (۲) شکر منعم حسن است؛ (۳) در نتیجه محبت نیز حسن است.

ب. حُسن محبت به خدای متعال طبق قاعده حق منعم بر متنعّم: (۱) عقل درک می‌کند که منعم بر متنعّم حق دارد؛ (۲) از جمله حقوق منعم بر متنعّم می‌توان به این موارد اشاره کرد: حق الشکر، حق المحبّة و حق المعرفة؛ (۳) در نتیجه محبت در عرض شکر از جمله حقوق منعم بر متنعّم مطرح و حسن است.

وقتی عقل با کمک از این قواعد حکم اخلاقی را تعیین می‌کند، سپس نوبت به ضمیمه کردن قاعده ملازمه می‌رسد. طبق دیدگاه مشهور اصولیون، احکام عقلی مانند حسن و قبح که عقل سالم نسبت به برخی افعال و صفات دارد، جزء احکام قطعی عقل بوده و به عنوان مستقلّات عقلیه طبق قاعده ملازمه مورد قبول دین است. از این‌رو در اخلاق دینی ادراکات عقل برای اثبات حکم اخلاقی حجت است و این حجیت بدین معنی است که اگر فعلی بر طبق مدرکات عقل به عنوان حکم اخلاقی عمل شود، این عمل صحت انتساب به شارع را در پی دارد (جوادی آملی، ۱۳۸۶: ۱۰۸-۱۰۹).

۱-۶. تاثیر احکام عقلی در حکم گزاره‌های اخلاقی

احکام عقلی معرفت‌های فطری هستند که واقعیت داشته و عقل انسان آنها را درک می‌کند، مانند حسن عدل و قبح ظلم (قماشی، ۱۳۸۶: ۱۸۲-۱۸۷). عقل انسان ملاکات احکام نقلی را درک می‌کند و مصالح و مفسدات آن را فهم می‌کند، وقتی عقل ملاکات احکام نقلی را درک کرد، برخی از این ملاکات جنبه اخلاقی دارند که به آنها ملاکات اخلاقی می‌گویند. این ملاکات اخلاقی گاهی به نحو کلی هستند، مانند: حسن عدل و قبح ظلم و گاهی این ملاکات جزئی هستند، مانند: شایستگی مجازات مجرم. بنابراین ملاک حکم همیشه مصلحت و مفسده مترتب بر آن است که این مصلحت و مفسده در احکام اخلاقی همان حسن و قبح امور است که عقل آن را درک می‌نماید.

وقتی عقل این ملاکات اخلاقی را تشخیص داد و مصالح و مفسدات آن را درک کرد، در مرحله بعد این ملاکات اخلاقی در

تعیین حکم گزاره‌های اخلاقی تاثیر می‌گذارند و حسن و قبح و باید و نباید صفات و رفتارهای اخلاقی را برای مخاطبین اخلاقی مشخص می‌کند. در واقع ملاک اخلاقی، علت ثبوتی محمولات گزاره‌های اخلاقی است. کشف ملاکات اخلاقی توسط عقل در دو حوزه مستقلات و غیر مستقلات عقلیه بررسی شده است:

۱. مستقلات عقلیه: در این قسم عقل بدون لحاظ متون دینی و به طور مستقل ملاک اخلاقی را کشف می‌نماید که به آن مستقلات عقلیه می‌گویند، احکام عقلی در مستقلات عقلیه احکام مبنایی نیز نامیده می‌شوند (ابوالقاسم‌زاده، ۱۳۹۸، ص ۲۰). با توجه به دریافت‌های عقل نظری و عملی ملاکات اخلاقی گاهی در جزئیات احکام اخلاقی قرار دارند که قسم بعدی است و گاه در نظام کلی احکام اخلاقی قرار دارند که قسم اخیر است. به دلیل تأثیر به سزای ملاکات اخلاقی در تعیین گزاره‌های اخلاقی فقیه اخلاقی در هنگام استنباط احکام اخلاقی، باید حکم گزاره اخلاقی را با ملاکات و اهداف اخلاقی که عقل نظری و عملی در نظامات حاکم بر جامعه، بشر و دین درک می‌نماید، تطابق دهد و با آن ملاکات سازگار نماید و در بیان حکم گزاره‌های اخلاقی آنها را لحاظ کند. برای نمونه صاحب جواهر در دو مسئله نکاح دختر رشیده و باکره و مسئله احتکار در فرض تعارض روایات در این مسائل، با توجه به ملاک اخلاقی کلی حسن عدل و قبح ظلم احتمالاتی را بیان می‌فرماید:

بسا اعتبار (دلیل عقل) گواه بر سقوط ولایت باشد. زیرا اجبار کردن دختر عاقل و کامل (از سوی پدر) موجب ستم بر او می‌شود. همچنین درباره احتکار می‌گوید: از آنجا که حصر موضوع حرمت احتکار در چارچوب روایات، بسا موجب ستم و تنگی بر مردم گردد. بنابراین برای از میان برداشتن دشواری از مردم، موضوع حرمت احتکار را به هر موضوعی که موجب فشار بر آنها می‌شود، گسترش می‌دهیم (قماشی، ۱۳۸۰، ص ۱۱۹).

احتمالی را که مرحوم صاحب جواهر در اینجا مطرح کرده‌اند، با توجه به کارکرد عقل در کشف ملاکات اخلاقی می‌توان چنین بیان کرد: صاحب جواهر با اطلاع بر این که روایاتی در این خصوص وارد شده است، اما با کمک از اصل اخلاقی عدالت الزام موجود در اجازه ولی در نکاح دختر رشیده باکره را قبول نمی‌کند و همچنین در مورد احتکار دامنه موضوع احتکار را به بیش از آنچه که در روایت است، گسترش می‌دهد و از دو اصل اخلاقی حسن عدل و قبح ظلم که ملاک حکم در اینجا است، بهره می‌برد و روند استنباط خود را بر آن دو اصل استوار نموده و حکم احتکار را بیان می‌کند.

اگر بخواهیم این دو فعل را به صورت استدلال اخلاقی توسط عقل بیان کنیم بدین نحو است:

اذن ولی در دختر رشیده: ۱) عقل اجبار دختر عاقل و کامل از سوی پدر را ظلم می‌داند. ۲) عقل ظلم را قبیح می‌داند. ۳) عقل اجبار دختر عاقل و کامل را از سوی پدر قبیح می‌داند و اذن ولی در این خصوص را الزام‌آور نمی‌داند.

احتکار کردن: ۱) عقل حصر موضوع قبح احتکار را در چارچوب روایات، ظلم به مردم می‌داند. ۲) عقل ظلم را قبیح می‌داند. ۳) عقل حصر موضوع قبح احتکار را در چارچوب روایات قبیح می‌داند و موضوع قبح احتکار را به هر موضوعی که موجب ظلم بر مردم است، گسترش می‌دهد.

شاید سؤال شود که در خصوص این دو مورد که بیانش گذشت، آیا حکم شرعی هم استخراج می‌گردد؟ در جواب باید

گفت: در صورتی که قاعده ملازمه را به این حکم عقلی ضمیمه نماییم، در این فرض طبق قاعده ملازمه حکم شرعی نیز مفروض می‌گردد.

۲. غیرمستقلات عقلیه: در این قسم فقیه اخلاقی در فقه اخلاق بعد از بررسی ادله نقلی بدون وجود نص مصرح، ملاک اخلاقی را در ادله می‌یابد و براساس آن حکم گزاره اخلاقی را بیان می‌کند. در این روش چون عقل متون دینی را برای دست‌یابی به ملاک اخلاقی لحاظ می‌کند به آن غیرمستقلات عقلیه می‌گویند، این روش در علم اصول ضابطه‌مند است و از جمله این روش می‌توان به تنقیح مناط اشاره نمود که شخص مجتهد بعد از کشف ملاک حکم آن را به واقع‌ای دیگر که در مورد آن نص وجود ندارد، سرایت می‌دهد (میرزای قمی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۸۴؛ بهبهانی، ۱۴۱۵، ص ۲۹۴). به عنوان نمونه برخی از فقیهان در مورد فعل غیر اخلاقی اسراف قربانی در ایام حج چنین بیان کرده‌اند:

برخی از فقیهان با دیدن انبوه قربانی‌هایی که در ایام حج در سرزمین منی انجام می‌شود و همین طور کار غیر اخلاقی اسراف و تبذیری که در این باره صورت می‌گیرد و از دیگر سو، با نگاه به موارد نیاز مصرف گوشت قربانی، با این پرسش مواجه می‌شوند که آیا براستی ملاک وجوب قربانی برای حجاج تنها اراقه دم است و علت دیگری ندارد؟ (قماش، ۱۳۸۰، ص ۱۱۷)

با بررسی و تحلیل متون قرآنی و روایی و توجه به ادله دیگر که در این زمینه است، می‌توان ملاک حکم را در این مسئله چنین بیان نمود که وجوب قربانی ریختن خون برای اطعام است (ر.ک. همان) و با توجه به این نکته که در مراسم حج با وجود تعداد فراوان قربانی، جنبه اطعام در ریختن خون فراهم نیست، از این رو چنین کاری دیگر لزوم و ضرورتی ندارد و باید قربانی در مکان دیگر انجام گیرد تا به جهت اطعام مصرف شود.

در فرضی که ما به احکام فقهی و ادله آن توجه نداشته باشیم و بخواهیم به لحاظ علم اخلاق فعل قربانی در ایام حج را بررسی کنیم، ظاهراً باید بدین نحو تحلیل نمود:

- ✓ عقل ملاک حکم را ریختن خون برای اطعام می‌یابد.^۱
- ✓ این ملاک در ایام حج امکان تحقق ندارد.
- ✓ همچنین در فرض انجام قربانی در ایام حج با فعل غیر اخلاقی اسراف مواجه هستیم.
- ✓ عقل عمل اسراف را فاقد ملاک اخلاقی و دارای مفسده می‌داند.
- ✓ عقل حکم به قبح و عدم الزام فعل قربانی در ایام حج می‌کند.

۱. اگر بدست آوردن ملاک حکم را توسط عقل قبول نکرد و اشکال کرد که عقل چطور این ملاک را به دست می‌آورد، می‌توان چنین جواب داد که شاید عقل در این خصوص به جزئیات احکام دسترسی ندارد از این رو ملاک حکم را هم نمی‌تواند درک کند، از این رو عقل از ادله نقلی برای دست‌یابی به این ملاک کمک می‌گیرد.

۱-۷. مشارکت در تنظیم و نظام‌مندی علم اخلاق

یکی از کارکردهای عقل در هر علمی از جمله علم اخلاق، کمک به نظام‌مندی آن است. این کارکرد عمومی بوده و فقط مختص به اخلاق نیست. در واقع عقل یک ساختار منطقی و نظام‌مند به مسائل علم اخلاق اسلامی می‌بخشد. در همین رابطه برای نمونه می‌توان به دو نوع نظام‌مندی که در حوزه اخلاق اسلامی مطرح شده است، اشاره نمود:

الف) نظام اخلاق ارسطویی (تنوع قوای نفس): در این روش عقل با توجه به مباحث فلسفه اخلاق موضوعات اخلاقی را بر مبنای منشأ و خاستگاه آن یعنی قوای نفس (شهویه، غضبیه، عاقله) و سه حالت اعتدال و افراط و تفریط در این قوا مرتب ساخته است (شیرازی، ۱۳۸۲، ج ۴، ص ۱۱۵). مرحوم مصباح یزدی در این رابطه می‌گوید که فلاسفه اخلاق به پیروی از ارسطو تا حال حاضر اکثر اخلاق را به ملکات راسخ در نفس تفسیر می‌کنند که با تکرار عمل حاصل می‌گردد و با توجه به این که منشأ رفتارهای انسانی قوای نفس اوست، با تعدد و تنوع قوای نفسانی، فصل‌های اخلاق نیز به اقسام مختلف و متنوعی تقسیم خواهد شد:

آنان (فلاسفه اخلاق) می‌گویند: قوایی که در پیدایش افعال و به دنبال آنها ملکات انسان مؤثر هستند سه دسته‌اند: ۱. قوه عقلیه. ۲. قوه شهویه. ۳. قوه غضبیه. و هر یک از این قوای سه‌گانه، رفتارها و کردارهای ویژه‌ای طلب می‌کنند و نیز به ترتیب اولویت این قوا، به بررسی اعمال و رفتار انسان می‌پردازند. و علمای اخلاق اسلامی هم غالباً به پیروی از ارسطو کم و بیش همین تقسیم‌بندی را رعایت کرده‌اند (مصباح یزدی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۲۱۳).

ب) نظام اخلاقی بر اساس متعلق افعال (تنوع متعلقات افعال اخلاقی): در این روش عقل گستره علم اخلاق را مشتمل بر شش حوزه ارتباطی تشخیص می‌دهد: ۱. رابطه مستقیم انسان با خدا (اخلاق الهی)، ۲. رابطه انسان با خود (اخلاق فردی)، ۳. رابطه انسان با دیگران (اخلاق اجتماعی)، ۴. رابطه انسان با طبیعت (اخلاق طبیعت)، ۵. رابطه انسان با ماوراء طبیعت (اخلاق ماوراء طبیعت)، ۶. رابطه انسان با صناعت (اخلاق صناعات). به عبارت دیگر، متعلق افعال اختیاری انسان یا خود او است یا دیگران یا خدای متعال، یا طبیعت، یا ماوراء طبیعت و یا صناعات است. بنابراین عقل علم اخلاق در شش بخش اخلاق فردی، اخلاق اجتماعی، اخلاق بندگی یا الهی (ر.ک. همان، ۲۱۵)، اخلاق طبیعت، اخلاق ماوراء طبیعت و اخلاق صناعات تقسیم می‌گردد.

این نظام اخلاقی (متعلق به افعال) با اشکال بر نظام اخلاقی ارسطویی مطرح شده است؛ چرا که عقل وقتی نظام اخلاقی ارسطویی را واکاوی می‌کند با چند سؤال مواجه است: ۱. آیا قوای نفس فقط به همین سه قوه تقسیم می‌شود؟ ۲. آیا تقسیم صفات اخلاقی بر اساس قوای نفس صحیح است؟ ۳. آیا می‌توان تمام رفتار اخلاقی را بر اساس قوای نفس تقسیم کرد و جانمایی مناسبی برای آن در قوای نفس لحاظ نمود؟ وقتی عقل این اشکالات را بر نظام اخلاقی ارسطویی طرح می‌کند، در جهت رفع این اشکالات، درمی‌یابد که موضوع علم اخلاق باید وسیع‌تر از ملکات و صفات نفسانی باشد و شامل تمام رفتارهای انسانی گردد که قابلیت اتصاف به خوب و بد را دارند. از این رو الگوی جدید بر همین مبنا ارائه می‌دهد.

مرحوم مصباح یزدی در این رابطه چنین بیان کردند:

موضوع اخلاق اعم از ملکات اخلاقی است و همه کارهای ارزشی انسان را که متّصف به خوب و بد می‌شوند و می‌توانند برای نفس انسانی کمالی را فراهم آورند یا موجب پیدایش رذیلت و نقصی در نفس شوند، در بر می‌گیرد و همگی آنها در قلمرو اخلاق قرار می‌گیرند. موضوع اخلاق، موضوع وسیعی است که شامل ملکات و حالات نفسانی و افعالی می‌شود که رنگ ارزشی داشته باشند (همان).

بنابراین عقل تبویب اخلاق را بر اساس متعلقات افعال و صفات تقسیم نموده و هر صفت و رفتار را ذیل یک بخش قرار می‌دهد. از این رو صفاتی مانند ذکر و غفلت از خدا و خوف و رجاء به خدا و حسن ظن و سوء ظن به خدا و مسائلی این چنین که متعلق فعل یا صفت کارهایی است که مربوط به خدا است در بخش اخلاق الهی قرار می‌گیرد. همچنین صفاتی مانند معرفت نفس و شهوت‌رانی و پرخواهی و پرخوری و مسائلی این چنین که متعلق آن نفس انسان است، در بخش اخلاق فردی قرار می‌گیرند. البته شاید ارتباطی با دیگر بخش‌ها داشته باشد اما اصالت ندارد. علاوه بر این دو مورد رفتارها و صفاتی که مربوط به معاشرت دیگران و زندگی اجتماعی است، مانند عدل و ظلم و احترام و تحقیر دیگران که متعلق آن ارتباط انسان با دیگران است در بخش اخلاق اجتماعی قرار می‌گیرد. همچنین رابطه انسان با طبیعت و محیط زیست در اخلاق طبیعت و ارتباط انسان با جنیان و فرشتگان در اخلاق ماوراء طبیعت و ارتباط انسان با تکنولوژی و مصنوعات بشری مانند شهر، تکنولوژی و ابزار و صنایع در اخلاق صناعات جای می‌گیرند.

نتیجه‌گیری

کارکردهای عقل به نحو مستقل در اخلاق اسلامی با رویکرد فقه اخلاقی را می‌توان بیشتر در دستیابی به حکم اخلاقی و مسائل بنیادی علم اخلاق اسلامی دانست که خلاصه و نتایج آن بدین شرح است:

۱. درک مبانی، علل و حکم قضایای اخلاقی، درک حسن و قبح افعال و صفات است که شامل علل حکم مباحث احکام اخلاقی با ضمیمه کردن قاعده ملازمه است.

۲. آسیب‌زدایی از خطاهای معرفت اخلاقی؛ عقل تلاش می‌کند فهم و درک صحیحی از منابع عقلی و نقلی ارائه دهد و آنها را از خطاهای ناشی از درک نادرست مفاهیم اخلاقی باز دارد.

۳. تشخیص صغریات و مصادیق قضایای اخلاقی، توسط عقل امکان دارد؛ به‌طور مثال اگر عقل می‌گوید صدق حسن و خوب است، قدرت تشخیص مصادیق فعل صدق را دارد. در مرحله بعد در صورت تراحم و تعارض بین احکام اخلاقی، تشخیص اولویت و رفع تراحم را بر عهده می‌گیرد.

۴. تعیین حکم اخلاقی در موارد خلأ حکم؛ در مواردی که برای تکلیف اخلاقی، حکم خاصی وجود نداشته باشد، عقل با توجه به قواعد خود برای مکلفین، حکم اخلاقی را مشخص می‌کند.

۵. قاعده‌سازی برای کشف حکم اخلاقی؛ عقل برخی از قواعد را برای درک حکم اخلاقی ارائه می‌دهد، عقل با کمک این

- قواعد حکم اخلاقی را تعیین می‌کند و سپس با ضمیمه کردن قاعده ملازمه، صحت انتساب آن را به شرع مطرح می‌کند.
۶. تاثیر احکام عقلی در حکم گزاره‌های اخلاقی، عقل ملاک‌های اخلاقی را که همان مصالح و مفاسدی اخلاقی و حسن و قبح عقلی موجود در گزاره‌های اخلاقی است درک می‌کند و به دو صورت مستقل و غیر مستقل حکم اخلاقی را در این گزاره‌ها بیان می‌کند.
۷. مشارکت در تنظیم و نظام‌مندی علم اخلاق؛ عقل در واقع مسائل علم اخلاق دارای ساختار مناسب و نظام‌مند می‌گرداند.

منابع

قرآن کریم

ابوالقاسم زاده، مجید. (۱۳۹۸ش). «مبناگرایی در اخلاق از دیدگاه آیت الله جوادی آملی». اخلاق و حیانی. ۱ (۱۷): ۶-۲۶.
انصاری، مرتضی بن محمد امین. (۱۴۲۶ق). الفوائد الأصولية. تهران: شمس تبریزی، چاپ اول.
بجنوردی، حسن. (۱۳۷۹ش). منتهی الأصول. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره). مؤسسه چاپ و نشر عروج، چاپ اول.

بصری معتزلی، ابوالحسن. (بی تا). المعتمد فی اصول الفقه. بیروت: دارالکتب العلمیه.
جمعی از نویسندگان. (۱۳۸۵ش). کتابشناخت اخلاق اسلامی (گزارش تحلیلی میراث مکاتب اخلاق اسلامی). قم: دفتر تبلیغات اسلامی، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چاپ اول.
جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۶ش). انتظار بشر از دین. قم: مرکز نشر اسراء، چاپ چهارم.
جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۷۷ش). فلسفه حقوق بشر. قم: اسراء.
جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۱ش). دین شناسی. قم: اسراء، چاپ اول.
جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۱ش). شکوفایی عقل در پرتو نهضت حسینی، قم: اسراء.
جوادی آملی، عبدالله (۱۰ دی ۱۳۹۸ش). درس تفسیر قرآن کریم مسجد اعظم قم. وب سایت مدرسه فقاها، بازیابی شده در ۱۰ دی ۱۳۹۸ از: <https://www.eshia.ir>

حائری یزدی، مهدی. (۱۳۸۴ش). کاوش های عقل نظری، تهران: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
رشاد، علی اکبر. (۱۳۸۵ش). «گستره کارکرد و کاربرد عقل در تفهم و تحقق دین». مجله فقه و حقوق. (۸).
شیرازی، صدر الدین محمد، (ملاً صدرا). (۱۳۸۲ش). الحکمة المتعالیة فی الأسفار الأربعة. تصحیح: رضا اکبریان. تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
طباطبائی، سید محمد حسین (۱۴۱۷ق). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه ی مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ پنجم.

طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲ش). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: ناصر خسرو، چاپ سوم.
عالم زاده نوری، محمد (۱۴۰۰ش). فقه اخلاق. (درآمدی بر دانش اخلاق اجتهادی و استنباطی)، قم: خُلق، چاپ اول.
غلامرضائی، جواد. (۱۴۰۰ش). «اکتساب فضائل و اجتناب رذائل اخلاقی از دیدگاه فقه». هاد. ۲ (۲): ۱۱۱-۱۳۱.
غلامرضائی، جواد؛ اعرافی، علیرضا؛ سلطانی، سیده زینب. (۱۴۰۲ش). «تأثیر متقابل فقه و اخلاق در راستای تاسیس دانش فقه اخلاق». اخلاق و حیانی. ۱۳ (۲۶): ۱۵۱-۱۸۴.

قماش، سعید. (۱۳۸۰ش). «زمینه های بهره گیری از عقل در فقه شیعه». رواق اندیشه (۴).
قماش، سعید. (۱۳۸۶ش). جایگاه عقل در استنباط احکام، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چاپ اول.

- کاپلستون، فردریک چالز (۱۳۹۳). تاریخ فلسفه. مترجم: سید جلال الدین مجتبوی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۸۱ش). مباحثی از اصول فقه. تهران: مرکز نشر علوم اسلامی، چاپ دهم.
- مصباح یزدی، محمد تقی. (۱۳۸۱ش). فلسفه اخلاق. تحقیق و نگارش احمد حسین شریفی، قم: شرکت چاپ و نشر بین الملل سازمان تبلیغات اسلامی، چاپ اول.
- مصباح یزدی، محمد تقی. (۱۳۹۱). اخلاق در قرآن. تحقیق و نگارش: محمد حسین اسکندری، قم: موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی ره، چاپ اول.
- مظاهری سیف، حمیدرضا. (۱۳۸۳ش). جای خالی فقه الاخلاق. مجله کتاب نقد. (۳۳).
- میرزای قمی، ابوالقاسم بن محمد حسن (۱۳۶۳ش). قوانین الاصول، تهران: مکتبه علمیه اسلامیة.
- وحید بهبهانی، محمد باقر بن محمد اکمل. (۱۴۱۵ق). الفوائد الحائریة. قم: مجمع الفکر الاسلامی، چاپ اول.
- ولائی، عیسی. (۱۳۸۴ش). فرهنگ تشریحی اصطلاحات اصول. تهران: نشر نی، چاپ چهارم.